

УДК 376:316.472.004.58

МІЖСОБИСТІСНІ СТОСУНКИ ВИХОВАНЦІВ ІНСТИТУЦІЙНИХ ЗАКЛАДІВ ЯК УМОВА ЇХНЬОГО ПОВНОЦІННОГО ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ

Чистяк О.В., аспірант,
викладач кафедри практичної психології
Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

У статті охарактеризовано особливості психічного розвитку вихованців інституційних закладів, розкрито зміст міжособистісних стосунків вихованців названих закладів. Презентовано ці стосунки як умову повноцінного психічного розвитку вихованців інституційних закладів загалом і вихованців дитячих будинків сімейного типу зокрема. Запропоновано перелік методик, спрямованих на виявлення стану сформованості мотиваційного, емоційно-вольового та інструментального компонентів названих стосунків. Охарактеризовано ознаки, які впливають на ефективність міжособистісних стосунків, а саме: включення, контроль та афектація.

Ключові слова: міжособистісні стосунки, мотиваційний компонент, емоційно-вольовий компонент, інструментальний компонент, дитячий будинок сімейного типу, діти-сироти, інституційні заклади опіки, методика, включення, стиль, афектація.

В статье охарактеризованы особенности психического развития воспитанников институциональных заведений, раскрыто содержание межличностных отношений воспитанников названных учреждений. Представлены эти отношения как условие полноценного психического развития воспитанников институциональных учреждений вообще и воспитанников детских домов семейного типа в частности. Предложен перечень методик, направленных на выявление состояния сформированности мотивационного, эмоционально-волевого и инструментального компонентов названных отношений. Охарактеризованы признаки, которые влияют на эффективность межличностных отношений, а именно: включение, контроль и аффектация.

Ключевые слова: межличностные отношения, мотивационный компонент, эмоционально-волевой компонент, инструментальный компонент, детский дом семейного типа, дети-сироты, институциональные учреждения опеки, методика, включение, стиль, аффектация.

Chistyak O.V. INTERPERSONAL RELATIONS OF STUDENTS OF THE INSTITUTIONS AS A CONDITION OF THEIR FULL MENTAL DEVELOPMENT

The article outlines the peculiarities of the mental development of the pupils of institutions, disclosed the contents of interpersonal relations of students of these institutions. Presents these relations as a condition of successful mental development of pupils of the institutions in General and, in particular, pupils of orphanages of family type. The proposed list of techniques aimed at identifying the status of development of motivational, emotional, and instrumental components of the mentioned relations. Described the characteristics that influence the effectiveness of interpersonal relations, namely: inclusion, control and affectation.

Key words: interpersonal relations, motivational component, emotional component, tool component, orphanage of family type, orphans, institutional care institution, methodology, inclusion, style, affectation.

Постановка проблеми. Сучасне суспільство характеризується наявністю багатьох негативних явищ. Серед них можемо назвати бідність, поширення алкогольної, наркотичної та інших залежностей, зростання аморальної поведінки серед населення. Усе це призводить до позбавлення батьківських прав батьків, які опинилися в складних матеріальних і моральних обставинах. Наслідком таких негативних суспільних явищ є щорічне зростання кількості дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Такі діти потребують нагляду з боку держави, проте державні заклади не завжди стають для дітей справжньою домівкою, альтернативою чого є дитячі будинки сімейного типу, в яких створено всі умови для їх повноцінного

психічного розвитку. Однією з таких умов є налагодження міжособистісних стосунків між батьками-вихователями й вихованцями та останніх між собою.

Ступінь розробленості проблеми. Міжособистісні стосунки є однією з найважливіших і найретельніше вивчених як на теоретичному, так і на емпіричному рівні проблем психології. М. Джамієва [4] розглядає міжособистісні стосунки як головний і перспективний предмет соціальної психології, який дає змогу погодити й наповнити психологічним змістом результати досліджень як складних суспільних явищ, так і процесів міжіндивідуальної взаємодії, а також процесів реалізації конкретною особистістю своєї життєдіяльності. Дослідженням міжособистісних стосунків займа-

лися такі провідні науковці-психологи, як Л. Бережна [1], Г. Васянович [2], В. Дейна [3], Я. Коломинський [5], М. Савчин [11], І. Фурманов [12], Т. Харук [13] та ін. Проте сьогодні міжособистісні стосунки вихованців інституційних закладів є малодослідженими, що зумовило вибір теми статті.

Мета статті полягає в дослідженні міжособистісних стосунків як однієї з умов повноцінного психічного розвитку вихованців інституційних закладів опіки.

Виклад основного матеріалу. Важливим чинником прогресивного розвитку суспільства є гуманне, милосердне та дбайливе ставлення до сиріт. Сирітство – це соціальне явище, виникнення якого зумовлено наявністю в суспільстві дітей, батьки яких померли, а також дітей, які залишилися без піклування батьків у результаті позбавлення останніх батьківських прав або визнання в установленому порядку недієздатними, безвісти відсутніми [3, с. 33].

Порівняння психічного розвитку дітей із сімей і дітей із закладів інституційного типу майже завжди показує, що розвиток інтелекту, почуттів, характеру останніх поступається дітям, які виховуються в сім'ї. Діти, котрі виховувалися в установах із самого народження, мають порушення в розвитку значно частіше й більшою мірою, ніж діти, які надходять в установи інституційного типу переважно у шкільному віці. Це відбувається тому, що в дошкільному дитинстві відбувається інтенсивний розвиток мовлення, мисленнєвих операцій, емоційно-вольових якостей. Названі психічні процеси розвиваються в умовах вираженої батьківської любові, турботи, коли сім'я створює в дитини потребу бути визнаним, здатність співпереживати й радіти іншим людям, нести відповідальність за себе та інших, прагнення багато чого навчитися.

Саме з метою забезпечення ефективності психічного розвитку дітей, які опинилися без батьківського піклування, і створюються такі інституційні заклади, як дитячі будинки сімейного типу. Поза сім'єю, на жаль, як правило, у дітей-сиріт розвиваються емоційні комплекси: незахищеність, імпульсивність, низька емпатія тощо. Вони мають серйозні психологічні проблеми. Це насамперед проблеми розвитку емоційної сфери, які виявляються в невмінні диференціювати й адекватно реагувати на емоційні стани оточуючих і власні, у вияві агресивності, підвищеної тривожності і страхів. Усе це призводить до проблем у спілкуванні як із однолітками, так і з дорослими [4, с. 25].

В. Мінкова вказує, що емоційний портрет вихованця дитячого будинку характеризується такими рисами: зниженим

фоном настрою; бідною гамою емоцій, одноманітністю емоційно-експресивних засобів спілкування; схильністю до швидкої зміни настрою, одноманітністю й стереотипністю емоційних виявів; емоційною поверховістю, що згладжує негативні переживання та сприяє їх швидкому забуванню; неадекватними формами емоційного реагування на схвалення й зауваження; підвищеною схильністю до страхів, тривожності і неспокою; основною спрямованістю позитивних емоцій – отриманням усе нових і нових задоволень; нестабільністю емоційних контактів з оточенням; надмірною імпульсивністю, афективною вибуховістю; нерозумінням емоційного стану іншої людини, її поведінки, що часто викликає негативні емоції до партнера, відображається на взаєминах із ним, призводить до конфліктів і сварок. Для дітей-сиріт характерне ситуативне, «хвилинне» проживання життя. Це призводить до відкидання досвіду, коли окремі пережиті епізоди не стають подіями життя, не засвоюються й не входять в особистий психологічний досвід, що перешкоджає розвитку адекватної самооцінки та рівня домагань [10, с. 14].

Інституційні заклади для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського спілкування, попри різні назви: сирітські будинки, виховні будинки та сирітські притулки, не забезпечують соціальний розвиток дітей-сиріт, тобто підготовку до самостійного трудового життя, адаптацію до вимог суспільства [1, с. 18].

Як зазначає М. Савчин, будь-яка особистість розглядається в її взаємозв'язку з іншими представниками певної соціальної групи, до якої вона належить. Саме в сімейних стосунках виявляється глибинний зміст людського «Я» та неповторними барвами «вплітається в канву об'єктивних суспільних відносин, даючи змогу виділити особливий їх рівень – міжособистісні стосунки, які ґрунтуються на основі певних чуттів людини, що виникають у неї з приводу іншої людини, її поведінки, діяльності, позиції в суспільстві» [11, с. 46].

Міжособистісні стосунки – необхідна умова життєдіяльності й повноцінного формування особистості. Вони означають взаємні зв'язки та впливи людей у процесі спільної діяльності, яка характеризується єдністю і взаємозумовленістю процесів пізнання та спілкування людей, які беруть участь у цій діяльності. Міжособистісні стосунки виникають і складаються на основі певних почуттів, що народжуються в людей стосовно один до одного. Л. Лепихова, Я. Коломинський розуміють спілкування як процес взаємодії людини з лю-

диною, де реалізуються міжособистісні стосунки. У системі міжособистісних стосунків у кожної людини свої функції, які накладають на неї права та обов'язки [5, с. 36]. Виходячи з вищезазначеного, ми вважаємо, що міжособистісні стосунки вихованців будь-якого інституційного закладу можуть бути важливою умовою їхнього повноцінного психічного розвитку, тобто такого розвитку, коли одночасно відбувається становлення мотиваційної, пізнавальної та соціальної сфер успішної в соціумі особистості.

Розкриємо зміст поняття «міжособистісні стосунки», який презентовано в дослідженнях вчених (таблиця 1).

Вищеподані визначення мають низку спільних рис. Найголовнішою рисою є те, що в усіх визначеннях міжособистісні стосунки трактуються як зв'язки, відносини між людьми. Так, Г. Васянович називає їх «безпосередні зв'язки й відносини», Я. Коломинський – «специфічний вид ставлення людини до людини», Л. Лепихова – «психологічні стосунки», а в психологічному словнику подано як зв'язки між людьми. Отже, міжособистісні стосунки, за наведеними авторами, є видом взаємодії людини з людиною.

Щодо відмінностей, то, на нашу думку, визначення Я. Коломинського дещо різниться від усіх інших тим, що описує одночасне чи відтерміноване особистісне ставлення у відповідь. А отже, на думку автора, міжособистісні стосунки виявляються як наслідок спілкування.

У дитячому будинку сімейного типу вихованці мають необмежені можливості для спілкування з рідними братами та сестрами, однолітками, для налагодження найближчих і різноманітних відносин з іншими дітьми. Крім того, тут діти живуть у сімейно-

му оточенні: у них спільні предмети, спільні заняття, єдиний простір життєдіяльності, одні й ті самі вихователі. Здавалося б, усе це має зв'язувати й об'єднувати дітей. Однак саме по собі оточення, що забезпечує безмежні можливості для спілкування з однолітками, не зумовлює розвитку міжособистісних стосунків [4, с. 40].

Ураховуючи позицію американського психолога Уільям К. Шутц, який у 1958 р. запропонував теорію міжособистісних стосунків і психологічної сумісності під назвою «Фундаментальна орієнтація міжособистісних стосунків» [14, с. 38], вважаємо, що на ефективність міжособистісних стосунків між вихованцями дитячого будинку сімейного типу впливають такі ознаки:

- включення (Inclusion) – це певне вибудовування стосунків із людиною. Специфіка вияву «включення» залежить від типу особистості. Так, особистість конструктивного типу без зайвих зусиль знайомиться з новими людьми, підтримує розмову, залучається до спільної діяльності тощо. До деструктивних належать псевдоінтравертований і псевдоекстравертований типи. Проблема перших у тому, що вони не знають, як підійти до незнайомця, заговорити з ним, підтримати стосунки, а другі надто заціклені на власній персоні;

- стиль – певний спосіб взаємодії: демократичний (конструктивний) та авторитарний (ригідний) і спосіб відмови;

- афектація (Affection) – це передусім потреба в любові й прихильності. Конструктивним способом соціальної поведінки вважається такий, коли вступають у близькі стосунки з тими людьми, з якими цікаво.

За допомогою певних діагностичних методик можна виявити стан розвитку компо-

Таблиця 1

Зміст поняття «міжособистісні стосунки»*

№№ з/п	Автор	Визначення
1	Г. Васянович	Безпосередні зв'язки й відносини, що складаються в реальному житті між живими індивідами, які мислять і відчують
2	Я. Коломинський	Специфічний вид ставлення людини до людини, що надає можливість безпосереднього (чи опосередкованого технічними засобами) одночасного чи відтермінованого особистісного ставлення у відповідь
3	Л. Лепихова	Психологічні стосунки, що ґрунтуються на взаємній готовності суб'єктів до певного типу неформальної взаємодії й спілкування, супроводжуються почуттям симпатії – антипатії та можуть бути оцінними й дієвими, тобто реалізуватися у взаємодії
4	Психологічний словник	Зв'язки між людьми, що суб'єктивно переживаються й об'єктивно виявляються в характері та способах міжособистісної взаємодії, тобто взаємних впливів людей один на одного в процесі їхньої спільної діяльності й спілкування

*Складено автором на основі таких джерел: [2, с. 195; 5, с. 37; 7, с. 71–72; 8, с. 198].

нентів міжособистісних стосунків вихованців інституційних закладів, а саме:

– мотиваційний – мотив інтересу, зокрема пізнавального, мотив афіліації, мотив досягнень, мотив саморозвитку за допомогою методики «Що мені подобається в дитячому будинку сімейного типу» (авт. Н. Лусканова, наша модифікація);

– емоційно-вольовий, який включає в себе якості (толерантність, емпатію, атракцію та емоційну стійкість), що впливають на характер і якість міжособистісних стосунків за допомогою анкети «Вибір» (авт. О. Матвієнко, наша модифікація);

– інструментальний – розвиненість мисленнєвих операцій, поняттєвого мислення, уміння встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, робити обґрунтовані висновки та мовлення за допомогою «Виведення наслідків», «Класифікації».

Також методики «Аналіз сімейних взаємин» (АСВ) Е. Ейдеміллера, В. Юстицького; малюнковий тест «Малюнок сім'ї» (Т.Г. Хоментаускас) допомагають діагностувати уявлення про дитячо-батьківські відносини, схильність до ідеалізації образу батьків, образу матері, невиражене ставлення до розширеної сім'ї, потребу в прихильності до дорослого, індивідуальній увазі, неадекватність уявлень про сімейні ролі та функції. Для дитини першими й найбільш стійкими зразками поведінки є його батьки. Саме під їхнім впливом формується «суперего», яке контролює поведінку. Позбавлені цього чинника діти-сироти змушені орієнтуватися у своїй поведінці на поведінку оточуючих, що постійно змінюється. Дефіцит індивідуалізованого спілкування з дорослим призводить до порушень практично в усіх сферах розвитку особистості: несформованості почуття прихильності, незадоволення потреби в спілкуванні з дорослими, поверховості соціальних зв'язків, недорозвинення форм спілкування, обмеженості пізнавальної та перцептивної функцій, ініціативи й самостійності. Потреба в спілкуванні з дорослими є однією з провідних у дошкільному дитинстві, для цього віку властива більш складна мотивація до спілкування (потреба у співпраці, повазі, співпереживанні). Однак у дітей-сиріт до кінця дошкільного віку залишається потреба в увазі й доброзичливості.

І. Фурманов та інші дослідники цієї проблеми зазначають, що прагнення до співпраці і спільної діяльності з дорослими в них виражені вкрай слабо, потреба у взаєморозумінні та співпереживанні також розвинена недостатньо [12, с. 42].

Умови життя й виховання дітей у дитячому будинку спотворюють спілкування

дорослого з дитиною. Таке спілкування обмежене за емоційною наповнюваністю, сконцентроване на негативному полюсі оцінювання, зміщене зі сфери практичної активності в дисциплінарну. У результаті в дитини загострюється потреба в увазі й доброзичливості дорослих, у людському теплі, ласці, позитивних емоційних контактах. Дитина-сирота втрачає важливі для свого психічного благополуччя переживання власної цінності для інших, впевненості в собі, переживання цінності іншої людини, прихильності до інших. Разом із тим діти-сироти залежать від дорослих і в іншому, при цьому залежність може виступати у двох формах: позитивній, коли дитина-сирота прагне привернути увагу дорослого, завоювати його любов виконанням вимог, слухняною поведінкою, і негативній, коли увага дорослого завойовується поганою поведінкою, навмисним невиконанням вимог, демонстративним нерозумінням. Дійсно, результати досліджень свідчать про те, що у вихователів існують проблеми у взаєминах із дітьми-сиротами, що полягають у прагненні вихованця до встановлення близьких емоційних контактів і одночасному вияві агресії до дорослих. І. Фурманов зазначає, що «поєднання агресивності з невмінням взяти на себе відповідальність розвиває таке собі споживацьке ставлення до дорослих, тенденцію чекати або навіть вимагати вирішення своїх проблем від оточення» [12, с. 42]. У зв'язку з цим він указує на те, що становлення адекватних форм поведінки дитини-сироти стосовно дорослих сприяє нормалізації процесу ідентифікації з батьками, що в дітей-сиріт є, безумовно, порушеним [12, с. 45].

Успіх особистості в соціумі значною мірою залежить від здатності будувати міжособистісні стосунки з іншими людьми. Виховати успішну в соціумі дитину-сироту й дитину, позбавлену батьківської опіки, можливо, на нашу думку, лише в дитячому будинку сімейного типу. Саме в таких будинках можна створити умови для формування міжособистісних стосунків вихованців, у межах яких відбуватиметься їхній повноцінний психічний розвиток.

Висновки. Можна забезпечити повноцінний психічний розвиток дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, за умови їх виховання в дитячому будинку сімейного типу. У межах дитячого будинку сімейного типу важливо допомогти таким дітям у становленні успішної в соціумі особистості шляхом формування міжособистісних стосунків між ними та з батьками-вихователями.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бережна Л. Соціальний розвиток дітей-сиріт в інституційних закладах опіки та виховання в Україні (друга пол. XIX – поч. XX ст.) / Л. Бережна // Гуманітарний вісник Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди». Серія «Педагогіка. Психологія. Філософія». – 2014. – Вип. 35. – С. 9.
2. Васянович Г.П. Педагогічна етика : [навчальний посібник] / Г.П. Васянович. – Львів : Норма, 2005. – 344 с.
3. Дейна В. Діти, позбавлені батьківського піклування як феномен соціального сирітства / В. Дейна // Соціальна педагогіка: теорія і практика. – 2006. – № 1. – С. 33–37.
4. Джамиева М.С. Особенности межличностных взаимоотношений детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей / М.С. Джамиева [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.rusnauka.com/32_PRNT_2013/Pedagogica/3_147625.doc.htm.
5. Коломинский Я.Л. Социальная психология взаимоотношений в малых группах : [учебное пособие для психологов, педагогов, социологов] / Я.Л. Коломинский. – М. : АСТ, 2010. – 446 с.
6. Культура міжособистісних стосунків [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://lib.iitta.gov.ua/5463/1/%D0%9A%D0%BE%D0%BB_%D0%BC%D0%BE%D0%BD.pdf.
7. Лепихова Л.А. Межличностные отношения / Л.А. Лепихова // Психология личности : [словник-довідник] / за ред. П.П. Горностая, Т.М. Титаренко. – К. : Рута, 2001. – С. 71–72.
8. Межличностные отношения // Краткий психологический словарь / ред.-сост. Л.А. Карпенко ; под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – Ростов н/Д : Феникс, 1999. – С. 198.
9. Методика діагностики міжособистісних відносин Т. Лірі [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://medbib.in.ua/metodika-diaagnostiki-mejlichnostnyih-39998.htm>.
10. Очерки о развитии детей, оставшихся без попечения родителей. – М. : СИМС, 1995. – 14 с.
11. Савчин М.В. Соціальна психологія : [навчальний посібник] / М. Савчин. – Дрогобич : Відродження, 2000. – 274 с.
12. Фурманов И.А. Психологические особенности детей, лишенных родительского попечительства / И.А. Фурманов, А.А. Аладьин, Н.В. Фурманова. – Минск : Тесей, 1999. – 158 с.
13. Харук Т.Я. Становлення закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, на різних етапах розвитку суспільства в Україні / Т.Я. Харук // Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна». – 2011. – № 3. – С. 189–192.
14. Шутс [Електронний ресурс]. – Режим доступу : dic.academic.ru/dic.nsf/dic_new_philosophy/1379/ШУТЦ-Кеш.

УДК 159.922.73:159.942

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

Шпак М.М., к. пед. н.,
доцент кафедри практичної психології
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка

У статті розкрито психологічні особливості розвитку емоційного інтелекту в дітей підліткового віку. Емпірично визначено рівень розвитку емоційного інтелекту в підлітків. Установлено, що вікові особливості підлітків сприяють розвитку внутрішньоособистісного емоційного інтелекту, який виражається в здатності до емоційного самопізнання. Водночас соціальна ситуація розвитку підлітка забезпечує розвиток міжособистісного емоційного інтелекту.

Ключові слова: емоційний інтелект, розвиток, внутрішньоособистісний емоційний інтелект, міжособистісний емоційний інтелект, підлітковий вік.

В статье раскрыты психологические особенности развития эмоционального интеллекта у детей подросткового возраста. Эмпирически определен уровень развития эмоционального интеллекта у подростков. Установлено, что возрастные особенности подростков способствуют развитию внутриличностного эмоционального интеллекта, который выражается в способности к эмоциональному самопознанию. В то же время социальная ситуация развития подростка обеспечивает развитие межличностного эмоционального интеллекта.

Ключевые слова: эмоциональный интеллект, развитие, внутриличностный эмоциональный интеллект, межличностный эмоциональный интеллект, подростковый возраст.